

Op verkenning in de tuin der lusten 8

De hop, een zeer vieze vogel

In de verkenning van de Tuin der Lusten vandaag aandacht voor de hop, een mooie maar ook vieze, stinkende vogel, die verzot is op uitwerpselen en in de Middeleeuwen werd geassocieerd met tovenarij en nachtmerries vol duivels. De hop past dus uitstekend in het werk van Jheronimus Bosch. Maar er blijven nog genoeg vragen over.

Op het middenpaneel van Jheronimus Bosch' *Tuin der Lusten*-drieluik bevinden zich een aantal abnormaal grote vogels, waarbij vooral de groep tegen de linker beeldrand opvalt. Kleine menselijke figuren die zich bewegen tussen reusachtige planten en dieren, kennen we ook uit randversieringen in laatmiddeleeuwse verluchte handschriften. Wellicht werd Bosch hierdoor geïnspireerd, maar gaf hij aan het motief zijn eigen draai. Immers, alleen reeds door hun ongewone omvang nemen deze vogels zowel letterlijk als figuurlijk een belangrijke plaats in op het middenpaneel. Hun symbolische betekenis lijkt dan ook essentieel voor een correct begrip van de activiteiten die op dit centrale

Jheronimus Bosch, De Tuin der Lusten, Madrid, Prado. Detail van het middenpaneel: hop met twee mannen in zijn kuif.

paneel getoond worden. Met de grote bosuil maakten we reeds nader kennis in de vorige aflevering. Deze keer richten we de aandacht op de hop.

Eén van de vogels in de groep tegen de linker beeldrand is een hop, gemakkelijk herkenbaar aan de zwartgerande pluimenkam en de lange gebogen snavel [zie afbeelding]. In de antieke en middeleeuwse tekstbronnen bestaat een zekere verwarring rond de benaming van de hop. In Griekse teksten heet hij *epops*, wat we in Latijnse bronnen vaak terugvinden als *epopus* of *epopa*, terwijl in andere Latijnse bronnen meestal de term *upupa* wordt gebruikt. In de door Linnaeus geïntroduceerde wetenschappelijke naam van de hop (*upupa epops*) worden beide termen gecombineerd.

Avis Spurcissima

Bovendien beschikt de hop over een rijke allegorische traditie die, zoals wel vaker het geval is in de middeleeuwse symboliek, een positieve en een pejoratieve kant heeft. Het belangrijkste positieve aspect van de hop is, dat hij gezien werd als een toonbeeld van de liefde van kinderen voor hun ouders, omdat de jongen van de hop met veel toewijding hun bejaard geworden ouders verzorgen. Gezien de pejoratieve, naar onkuisheid verwijzende omgeving waarin de hop voorkomt op Bosch' middenpaneel, is het niet nodig ons verder op deze positieve symboliek te concentreren. Veel relevanter én indrukwekkender blijkt daarentegen de negatieve symbooltraditie van de hop.

Reeds in de vierde eeuw vóór Christus signaleert Aristoteles dat de hop zijn nest bekleedt met menselijke uitwerpselen, terwijl Plinius Maior (eerste eeuw na Christus) het heeft over de vieze eetgewoonten van deze vogel. In de zevende eeuw pikt Isidorus van Sevilla in zijn *Etymologiae* deze gegevens terug op en voegt daar nog enkele andere aan toe. Naar verluidt komt de Griekse naam (*epops*) van de hop (*upupa*) van het feit dat hij menselijke drek onderzoekt en zich voedt met stinkende mest. De hop is een zeer vieze vogel (*avis spurcissima*) met een hoge kuif, die zich steeds

ophoudt in de buurt van graven en verder zal wie zich bestrijkt met zijn bloed alvorens te gaan slapen, dromen dat hij door demonen wordt gewurgd.

In zijn *De universo libri XXII* (negende eeuw) geeft Rabanus Maurus aan dit alles de volgende symbolische duiding: *Deze vogel staat voor de misdadige en zondige mensen die zich onophoudelijk en met plezier bezighouden met vuile zonden*. De hop als beeld van de zondige mens komt ook talrijke malen voor in latere middeleeuwse teksten en het gegeven dat het bestrijken van de slapen met bloed van een hop leidt tot nachtmerries waarin men aangevallen wordt door duivels, aangevuld met de mededeling dat tovenaars graag gebruik maken van het hart van de hop voor hun verdachte praktijken, vinden we terug bij dertiende-eeuwse encyclopedisten zoals Albertus Magnus, Thomas van Cantimpré en Bartholomeus Anglicus. Het duivelse nachtmerries veroorzakende bloed wordt nog in 1520 vermeld in het hoofdstuk over de hop in de door Jan van Doesborch te Antwerpen gedrukte postincunabel *Der Dieren Palley*s.

Verboden vogel

Onder meer Thomas van Cantimpré wijst er verder op dat de hop één van de verboden vogels is in het Oude Testament. De Latijnse Vulgaat vermeldt in Leviticus 11, 19 en Deuteronomium 14, 18 inderdaad twee maal *upupa*, de Delftse Bijbel (1477) heeft respectievelijk *opiupere* en *upupa*. In zijn stichtelijk prozatraktaat *Vanden gheesteliken tabernakel* (dertiende eeuw) geeft de Brabantse mysticus Jan van Ruusbroec aan al deze oudtestamentische onreine vogels een allegorische interpretatie. Over de hop zegt hij, onder meer omwille van diens mooie pluimenkam: *Hieronder verstaat men de onreine mens die de wereld wil behagen en zichzelf opsmukt met mooie pluimen van kleren, met woorden, met daden, met een pseudo-vriendelijk gelaat, zodat hij de mensen kan bedriegen en met veel voldoening tot zonde kan verleiden*.

Noterenswaard is ook de duiding die Odo van Cheriton geeft aan de hop in zijn *Fabulae* (1200-1250): *De hop die zijn nest bouwt met uitwerpselen, betekent een geile vrouw, een losbandige edelman, personen die vaak genoeg een stinkend bed bezitten – prachtig en zacht dankzij de drek van de zonde*. Een zeer mooie, maar ook zeer vieze, stinkende vogel, die verzet is op uitwerpselen en geassocieerd wordt met tovenarij en nachtmerries vol duivels. Een vogel die behoort tot de verboden dieren uit het Oude Testament. Een beeld van

Houtsnede uit
Stephanus Fridolin,
Der Schatzbehalter,
incunabel
(Neurenberg, 1491).
Omcirkeld: de hop.

de zondaar, van de behaagzuchtige ijdelheit die anderen verleidt tot zonde, van geile vrouwen en wellustige edelmannen. Als er één vogel is die volmaakt past op het naar zondige onkuisheid verwijzende middenpaneel van Bosch' triptiek, dan is het wel de hop.

En alsof al het bovenstaande nog niet genoeg was, is er nog meer aan de hand met het negatieve imago van de hop. Bax heeft er in 1948 namelijk terecht op gewezen dat het Middelnederlandse woord *hoppe* zowel 'hop' als 'hoer' kon betekenen. Deze homonymie wordt in 1599 nog duidelijk gesignaleerd in het Nederlands-Latijnse woordenboek van Kiliaan. Daar wordt *hoppe* enerzijds verklaard als *upupa*, *epops*, en anderzijds als *obscena*, *spurca mulier*, *meretrix* (onzedelijke, gemene vrouw, hoer). In een rederijkersgedicht over allerhande dwazen dat geschreven werd ter gelegenheid van een rederijkersfeest te Gent in 1539 luidt het: *En dan zijn er ook hoerenlopers (hoppezotten), maar dat is een schande / dat men er zoveel van in de wereld vindt*.

Twee mannen in een kuif

Met dit alles hebben we een goed idee van wat Bosch en zijn tijdgenoten over de hop meenden te weten en in elk geval dachten. Dat Bosch echter vaak zijn eigen(zinnige) weg ging, blijkt overduidelijk onder meer uit het detail met de hop. De hop die hij schilderde, draagt in zijn opgerichte kuif namelijk twee met de rug naar elkaar toegekeerde mannen. De voorste man, die zich met de linkerhand vasthoudt aan de kuif en met de rechterhand zijn hoofd ondersteunt, is blijkbaar de

Het Laatste Avondmaal, miniatuur uit Breviarium Mayer van den Bergh, circa 1500, Antwerpen, Museum Mayer van den Bergh, fol. 331v.

ruiterstoet rond de vijver aan het bekijken. De achterste man houdt om een of andere reden de armen breed gespreid en laat het hoofd neerhangen.

Nog maar eens: Bosch *pur sang*, zoïets. Raadselachtig, intrigerend, bizar. Indien Reindert Falkenburg (2011) gelijk had en de *Tuin*-triptiek inderdaad bedoeld was (en is) als een *conversation piece*, dan biedt zich hier opnieuw een optimale gelegenheid aan om te debatteren op niveau. Maar is dit nu net niet één van de redenen die Bosch' kunst zo aantrekkelijk maken? Zou het dan leuker zijn, wanneer Jheronimus bij zijn drieluik een boekje met verklarende aantekeningen had geleverd? Natuurlijk niet. Men vergeve mij daarom dat ik hieronder een kleine bijdrage lever aan de discussie, in dit geval een discussie op de vierkante centimeter.

Enkele auteurs, onder meer Jacques Chailley in 1978 en Johanna Klein in 2015, hebben erop gewezen dat de houding van de achterste man herinnert aan de gekruisigde Christus. Ik ben het met hen eens. Nu heeft Roger Marijnissen in 1977 de aandacht gevestigd op een houtsnede in Stephanus Fridolins *Der Schatzbehalter*, een Neurenbergse druk van 1491. In deze houtsnede

(zie afbeelding) wordt Christus aangevallen door zes dieren en zeven vogels die allegorisch de slechte eigenschappen van Christus' vijanden voorstellen. Opmerkelijk is dat zich onder de dieren en vogels met *gunstige* betekenis die rond Christus' hoofd gegroepeerd zijn, een hop bevindt, en dat de Duitse auteur van de begeleidende tekst *explicitet* signaleert dat dit een vergissing is: *Daarom is de hop niet correct weergegeven, want hij zou omgekeerd moeten zijn en ook tégen de Heer vliegen*. Verderop in de tekst wordt gesteld dat Christus' vijanden 'onrein zijn als de hop'.

Deze vergissing is merkwaardig om de volgende reden. De vogels met een *gunstige* betekenis bevinden zich weliswaar rondom het hoofd van Christus, maar kijken van Hem weg, terwijl de *ongunstige* vogels op hem af vliegen en dus naar Hem toe gekeerd zijn. Kan de vergissing van de maker van de houtsnede misschien verklaard worden doordat er rond 1500 een beeldtopos bestond waarbij de hop, als negatieve vogel, zich afwendt van Christus, zodat de kunstenaar (uit macht der gewoonte) de hop een in de context van de houtsnede verkeerde (omgekeerde) houding meegaf? Voor het bestaan van zulk een topos kunnen enkele argumenten aangedragen worden.

Het rechterluik van Jerg Ratgebs *Herrenberger Altar* (Stuttgart, Staatsgalerie, vroege zestiende eeuw) stelt *De Verrijzenis van Christus* voor. We zien hoe Christus verrijst uit het graf, onderaan vallen soldaten neer en tegen de linker beeldrand staat een hop in de verkeerde richting te kijken, wég van Christus. En in een miniatuur uit het *Breviarium Mayer van den Bergh* (circa 1500) die *Het Laatste Avondmaal* voorstelt (zie afbeelding), zien we in de bas-de-page een hop die wegstijgt van Christus, net als Judas in de hoofdminiatuur. Deze Judas kijkt overigens zelf naar beneden, in de richting van de hop.

Christus-parodie

Brengt dit beeldmotief ons op het spoor van de mogelijke betekenis van de twee mannen in de kuif van de hop? Gezien de context van Bosch' middenpaneel, kan men de wijdgestrekte armen van de achterste man ook interpreteren als een uiting van door seksuele drift veroorzaakte, wilde dwaasheid. In het Middelnederlandse stichtelijke traktaat *Des coninx summe* (1408) van Jan van Brederode lezen we echter: *Zoals Christus uitgerekt was aan het kruis ter ere van God, zo rekken de dansers hun armen uit ter ere van de duivel*.

Een vogel die behoort tot de verboden dieren uit het Oude Testament

Een soortgelijke gedachtegang treffen we aan in de *Legenda aurea* (circa 1260) van Jacobus de Voragine, waar meegedeeld wordt dat Christus tijdens Zijn Passie vier maal bespot werd. De tweede maal was in het paleis van Herodes die Hem een wit kleed aandeed als een zot. Volgt dan een verwijt aan hen die in witte kleren dansen en een felle uitval naar dansen tout court, waarbij Christus de volgende woorden in de mond worden gelegd: *Als jullie dansen, spreiden jullie je armen als een kruis in een gebaar van vreugde, en Mijn armen werden uitgerekt aan het kruis als een teken van smaad. Ik heb pijn geleden aan het kruis, en jullie scheppen plezier in het vormen van een kruis met jullie armen.*

In deze citaten worden de in wild enthousiasme uitgestrekte armen van dansers dus geduid als een eerbetoon aan de duivel en tegelijk als een blasfemische parodie op de uitgestrekte armen van Christus aan het kruis. Kan de man met uitgestrekte armen en neerhangend hoofd bij Bosch dus ook als een Christus-parodie gezien worden? En keert de voorste man, die de excessen om zich heen zit te bekijken, zich met de rug naar hem toe omdat de hop in de laatmiddeleeuwse beelding wel meer voorkwam als een beeld van Christus' vijanden die zich van Hem afkeren? Beide mannen bevinden zich bovendien in de kuif van een hop, een vieze 'verboden' vogel die in de Middeleeuwen graag geassocieerd werd met vuile zondigheid, met afkeurenswaardige wellust en met duivels en tovenaars. Honderd procent full-proof is deze interpretatie wellicht niet, maar zoals de Duitsers zouden zeggen: *es trifft zu...**

(*) Zie voor talrijke middeleeuwse tekstbronnen in verband met de hier besproken symboliek van de hop: www.jeroenboschplaza.com/topos/hop.

Mensen

Een Bossche Dumernit en de Wereldtentoonstelling van 1867

Helemaal van 's-Hertogenbosch naar Boussu

Zo zagen tamboers eruit negentiende eeuw.

TAMBOERS en PIJPERs –SCHOOL.

Veldmuziek van het Nederlandse Leger
in de Tijd van Napoleon, 1796-1818

Marc Geerdink – Schaftenaar